

розвиватися і досягати поставлених цілей. Протестантські церкви деяких конфесійних виявів все більше позиціонують себе як українські, патріотичні, екуменічно налаштовані спільноти. Вони сприяють утвердженню конфесійної рівноваги, толерантності й стабільності в українському суспільстві.

3.5 Павло ПАВЛЕНКО. Євразійська ідеологія в протестантизмі України.

Анотації. Якщо західні протестанти і неопротестанти, проповідуючи “вселенське християнське братство”, в такий спосіб є носіями постмодерної глобальної культури, виступають пропагандистами вестернізації світу, то місіонери з країн так званого “близького зарубіжжя”, об’єднуючись в різного роду євразійські інституції, семінарії, союзи, місії, служіння, конференції, об’єднання, зорієнтовані на підтримку або продовження зв’язків на рівні колишнього СРСР, а відтак на розбудову імперськості Росії — Росії як Євразії, “Росії-Євразії”. **Ключові слова:** протестантизм, євразійство, Росія, Євразія, СРСР, Україна.

Pavlenko P. Eurasian ideology in Ukrainian Protestantism. If Western Protestants and Neoprottestants preaching about “universal Christian brotherhood”, thus are carriers of postmodern global culture, come forward as propagandists of Westernization of the world, missionaries from countries, so-called “near abroad” uniting at different sorts Eurasian institutes, seminaries, unions, missions, services, conferences, associations orientated on supporting links at the former Soviet Union and consequently on development of Russian empire — Russia as Eurasia, “Russia-Eurasia”. **Keywords:** Protestantism, Eurasian, Russia, Eurasia, USSR, Ukraine.

Актуальність теми дослідження. Сучасний протестантизм — один із лідерів руху з глобалізації світу. І якщо глобалізаційні тенденції на рівні світового протестантизму проявлені у скасовуванні національних кордонів церков, в об’єднанні у трансконтинентальні союзи та транснаціональні місії, то в межах пострадянського простору це виражене у створенні міжнаціональних євразійських міжцерковних проєктів — різного роду євразійських союзів чи слов’янських місій.

Методика дослідження. При написанні статті використані матеріали друкованої продукції протестантських спільнот, а також сайти їх інтернетної продукції. **Новизна дослідження.** Офіційна інформація діючих в країні конфесій часто розглядається як якась закрита зона для критичного аналізу. Наявна думка, що за умов свободи віросповідань вони мають незаперечне право діяти без оглядки на безпеку суверенності

України. В статті власне вперше євразійство розглядається як ворожа незалежності України течія, як різновид фашистської концепції «русского мира» Путіна-Кирила.

Глобалізаційні процеси сприймаються нині протестантами як підмога в їх остаточному виході за національні й етнокультурні рамки, як реалізація новозавітного прагнення християнства до вселенськості. Згідно з матеріалами Лозаннського руху, “жива демонстрація Євангелії в Церкві завжди буде протикультурною (контркультурною — П.П.). Вона включає в себе відмову від етнічного поділу як етнічної переваги”¹³². Але якщо західні протестанти і неопротестанти, проповідуючи ідею “вселенського християнського братства”, в такий спосіб є носіями постмодерної глобальної культури, виступають пропагандистами вестернізації світу, то місіонери з країн так званого “близького зарубіжжя”, об’єднуючись в якісь євразійські інституції, семінарії, союзи, місії, служіння, конференції, об’єднання, зорієнтовані на підтримку зв’язків на рівні колишнього СРСР, а відтак на розбудову імперськості Росії — Росії як Євразії, “Росії- Євразії”.

Лідером міжнародного євразійського руху серед протестантів Росії є голова “Російського Об’єданого Союзу християн Віри Євангельської” Сергей Ряховскій. Останній, активно підтримуючи позицію президента РФ В.Путіна щодо реанімації СРСР і будучи його радником, наголошує, що з часом “протестантська російська церква стане дуже важливою складовою частиною російського громадського, соціального, і врешті-решт, політичного життя”¹³³. Єпископ С.Ряховскій по-праву може вважатись основоположником російського політичного протестантизму. У своїх інтерв’ю та виступах, особливо протягом останніх декількох років, він підкреслює, що протестанти взагалі, і очолювані ним п’ятидесятники зокрема, підтримують президента В.Путіна у справі розбудови ним сильного громадянського суспільства і великої Росії як Євразії¹³⁴. Не випадково цей служитель симпатизує ідеологу сучасного російського фашизму і водночас теоретику пропутінської неоевразійської доктрини Александрю Дугіну, називаючи останнього “людиною високого польоту”, за те, що той “зміг створити деяку сучасну ідеологію євразійського простору, євразійського світогляду”¹³⁵. “Коли ми реєстрували нашу дуже

¹³² The Whole Church taking the Whole Gospel to the Whole World: Part One - The Whole Gospel, В, 4: [Електрон. ресурс]. - Режим доступу: <http://www.lausanne.org/documents/twg-three-wholes.html>

¹³³ Сергей Ряховский: “Для нас это принципиально, чтобы люди слушали проповедь и видели российский флаг” // Международное Евразийское Движение. - 30.09.2004: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://med.org.ru/article/1975>

¹³⁴ Лункин Р. Церковь и государство: Российские протестанты и стратегия политического действия // Евангелие. Христианский портал: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.evangelie.ru/forum/t20189.html>

¹³⁵ Сергей Ряховский: “Для нас это принципиально, чтобы люди слушали проповедь и видели

велику духовну богословську семінарію в 1998 році, - зауважує С.Ряховській, - ми, незалежно від Александра Дугіна, назвали її “Євразійська богословська семінарія християн віри Євангельської”. Це одна з кращих семінарій нашої церкви. Тому я за те, щоб працювати разом, разом внести вклад в устрій нової Росії, разом проходити труднощі”¹³⁶. Це “разом” означає не просто всебічну підтримку російським протестантизмом, зокрема п’ятидесятництвом, неоевразійської геополітичної доктрини, а те, що, обстоюючи пропутінський курс розвитку Росії, він поступово став дієвою складовою політичного життя країни, за словами релігієзнавця Р.Лункіна, “увійшов до вищих ешелонів влади у путінський час”¹³⁷.

Що стосується протестантів в Україні, то вони, ще з радянського часу, маючи керівні центри своїх конфесій в Росії або входячи вже у пострадянський час до якихось наднаціональних релігійних структур з центрами в Росії, перебувають під потужним російським впливом, а відтак інерційно становлять частку російського політичного протестантизму і, як наслідок, постають співучасниками пропутінських політичних сил, як у самій Росії, так і за її межами. Правда, це не можна сказати про українських п’ятидесятників.

У 1999 р. українськими адвентистами був організований в Україні приватний вищий навчальний заклад освіти “Український гуманітарний інститут”. Проте вже через декілька років він переорієнтовується на Євразію, стає євразійським за суттю. Подібна метаморфоза відбулась і з “Українським адвентистським теологічним інститутом”. Окреме слово про адвентистський телеканал “Надія”, в ефірі якого простежується євразійський ідеологічний посыл. Незважаючи на те, що “Надія” віщає в українському медійному просторі, є загальнонаціональним телеканалом, переважна більшість його передач є російськомовними, орієнтованими на російський медійний простір. Російськомовність, євроазійськість, нехтування українською і, як наслідок, байдужість до України серед українських адвентистів викликана здебільшого організаційним фактором, оскільки їхня конфесія в Україні входить у так званий “Євро- Азіатський дивізіон” Церкви християн адвентистів сьомого дня (в якості одного з його “уніонів” як регіонального представництва) з центром у Москві, а останній, підкреслимо, стоїть на засадах пропутінського політичного протестантизму С.Ряховського¹³⁸.

российский флаг” // Международное Евразийское Движение. - 30.09.2004: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://med.org.ru/article/1975>

¹³⁶ Там само.

¹³⁷ Лункин Р. Церковь и государство: Российские протестанты и стратегия политического действия // Евангелие. Христианский портал: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.evangelie.ru/forum/t20189.html>

¹³⁸ Лункин Р. Церковь и государство: Российские протестанты и стратегия политического действия

У рамках Лозаннського руху в грудні 2011 р. у Москві відбулась перша “Євразійська консультація”, названа ще “Москва-Євразія 2011”, на якій близько 150 учасників — представники різних деномінацій і церков із 17 країн СНД і Балтії — обговорили і випрацювали стратегію “благовістя на пострадянському просторі” і який (простір), у свою чергу, був визначений “Євразією”, “Євразійським простором”, під якими відтепер слід розуміти територію “колишнього Радянського Союзу”. Більше того, у межах цього “Євразійського простору” передбачається створити якщо не єдину на пострадянських теренах протестантську міжцерковну інституцію, то, принаймні, загальнопротестантську спільноту, завдання якої полягатиме у впливі на громадськість, просуванні ідей євразійського єднання в “єдиний організм”, цебто ходять про творення у межах пострадянського протестантизму свого “Радянського Союзу”. Зазначимо тут принагідно, що серед російських протестантів вже стало традицією у назвах своїх релігійних структур замість прикметника “російський” проставляти “євразійський” чи “євро- азіатський”, що саме по собі вказує на те, що російські протестантські організації перебирають на себе керівні функції у межах конфесій, рухів чи служінь. Приміром, російські методисти вже давно перейменували себе на “Методистську Церкву Євразії”.

За утворенням на пострадянському просторі протестантських євразійських інституцій стоїть не просто збереження існуючих ще з радянських часів зв'язків, а відродження СРСР бодай на рівні пострадянського протестантизму. Власне, це й є, євразійський “собор народів” по-протестантському. В реалізації протестантського євразійського проекту російський політичний протестантизм здійснює ставку на російськомовних вірян за межами Росії. Проблему допоможе вирішити і програма русифікації віруючих у країнах “близького зарубіжжя”, нав'язування російськомовності як в церковному, так і позацерковному середовищах. Наприклад, у нашій країні переважна більшість перекладів Біблії, Нового Завіту, біблійних коментарів, богослужбової літератури друкується і поширюється серед протестантів переважно російською мовою, богослужбові заходи здійснюються, як правило, російською, проповіді здебільшого виголошуються російською, тому більшість протестантів в Україні є, а новонавернені україномовні з часом стають, російськомовними, а відтак антиукраїнськими спільнотами. Російська мова, домінуючи на релігійних заходах, у подальшому стає нормою і в буденному житті. Україномовність, чітка проукраїнська громадянська позиція серед українських протестантів є радше винятком,

ніж правилом. Тому більшості протестантів дуже легко прищепити євразійське мислення.

Серед низки сайтів євангельських християн-баптистів в Україні якщо й є україномовні, то опубліковані там матеріали не характеризують позицію цієї конфесії як проукраїнську. У кращому випадку її можна означити, як “ніяку”, а в оцінках сучасних суспільно-політичних процесів у державі вона є подібною до тієї, яку обстоюють в УПЦ МП. І хоча український баптизм, подібно до московсько-православних, не визначає Україну (принаймні офіційно) історичною територією Росії, то все ж розуміє її компонентом проросійської “Євразії”.

Достатньо бодай поверхово переглянути офіційний сайт Всеукраїнського Союзу Церков Євангельських християн-баптистів (ВСЦ ЄХБ), щоб виявити, що Україна там присутня суто географічно. ВСЦ ЄХБ подібну ситуацію пояснює тим, що більшість їхніх віруючих є “вихідцями” із Радянського Союзу, а тому їм, бач, важко бути насправду українськими патріотами. Цитата: “...Віруючим, вихідцям із СРСР, важко бути патріотами, майже неможливо! Бо держава як апарат насильства була дуже жорстокою до віруючих і витіснила з них усе, що могло б бути пов’язано з патріотизмом. Тоді віруючим було природно і властиво вважати себе громадянами неба і протиставляти себе державі”¹³⁹.

А тепер, у незалежній Україні? Що зумовлює баптистів й понині сповідувати цю, притаманну для радянської дійсності, позицію? — Тільки те, що й в Україні вони продовжують бачити той само “апарат насильства”, який заважає їм ставати “громадянами неба”. Це пояснює те, чому Україна розглядається баптистами суто територіально, як частина якоїсь там “Євразії”. Наведений висновок про неможливість баптистів бути патріотами України, лише засвідчує це і на думку баптистського керівництва мусить “виправдовувати” російськомовність, проросійські настрої серед віруючих, а відтак і надалі залишати все без змін.

“Євразія” протестантів чітко окреслюється межами колишнього Радянського Союзу¹⁴⁰, що вже саме по собі означає, що ця територія відповідним чином буде підпорядкована “єдності політичній” і “єдності внутрішній”, згідно з чим усе її (території) населення утворить свій особливий “національний світ” як “союз націй”¹⁴¹. Дослідницький центр “Місія Євразія”, міжнародним директором якого в Україні є Михайло

¹³⁹ На гребені протистояння // Євангельська нива. - № 3/2014: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://ecbua.info/images/stories/en/EN3_14_ukr.pdf - С. 15

¹⁴⁰ Знайомтесь з Денисом: Свідчення про Ісуса в Євразії // Innovista. - 12 Aug 2015: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.innovista.org/ua/news/знайомтесь-з-денисом-свідчення-про-ісуса-в-євразії>

¹⁴¹ Савицкий П.Н. Евразийство как исторический замысел // Международное Евразийское Движение: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://med.org.ru/article/802>

Черенков, уже кілька років просуває на пострадянському просторі, зокрема й у нашій країні, ідею дрейфу євангельських церков від західних місіонерських моделей до “національних ініціатив”¹⁴². Під цим розуміється інтеграція євангельських християн на пострадянському просторі в транснаціональну євразійську організацію¹⁴³.

Подібне суголосьне позиції В.Путіна, який, поділяючи євразійські ідеї, прагне створити “Євразійський союз”, який би став не тільки політично-економічним блоком, на зразок Євросоюзу, але водночас втіленням Російської імперії територіально і Радянського Союзу ідейно- політично, цебто уособив нову “Велику Росію” як “Євразію” — “Росію- Євразію”. Слід наголосити, що за уявленнями євразійців, національних держав у межах “Росії-Євразії” існувати не буде — допустимі лише окремі “національні ознаки” територій і до певної міри власна “державна політика” регіонального рівня, оскільки “Євразія” — “це не ґрунт, а майбутній поліконфесійний і поліетнічний, континентальний союз народів і країн, супердержавна, суперімперія, рівної якій історія не знала. Ядром цієї імперії повинен стати ... російський народ, ... ядром імперії може стати тільки загальна ідеологія”¹⁴⁴.

Євразійські тенденції з недавнього часу стали притаманними і для неопротестантів України. Традиційно консервативне, закрите від зовнішніх релігійних впливів середовище, нині воно активно розвивається у полі євразійського геополітичного дискурсу. Так, окремі Церкви Христа в Україні (приміром, “Київська Церква Христа”) вже стали частиною “Конференції Поклоніння Церков Христа Євразії”, увійшли до спільноти “Євразійських Церков Христа”. Це означає, що Кремль у своїх геополітичних іграх здійснює ставку на всі релігійні організації, яким, у той чи інший спосіб, можна нав’язати євразійську ідеологію і в такий спосіб перетворити на власних політичних агентів в Україні. Здійснити подібне легко, оскільки практично всі протестантські і неопротестантські громади в Україні суцільно російськомовні, як, зрештою, зрусифікованою є більшість українських протестантів.

¹⁴² Трансформации миссионерского движения в Украине // Христианская экспертно-исследовательская инициатива. - Февраль 23, 2017: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://revision.pro/2017/02/2877>; У Львові дискутували про майбутнє протестантської богословської освіти у Східній Європі // РІСУ - Релігійно-інформаційна служба України. - 29 вересня 2016: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/index/all_news/culture/theology/64619

¹⁴³ Мелешко А., Тетерятников К., Черенков М. Миссия в Евразии: опыт и новые инициативы евангельских церквей (Часть 1: Обзор). – К., 2017.

¹⁴⁴ Самохин А.В. Исторический путь евразийства как идейно-политического течения (ч. 2) // Альманах “Восток”. - № 3(15). - март, 2004: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://www.situation.ru/app/j_art_317.htm

Ось, що зауважує про мовну ситуацію в баптистських громадах пастор М.Романюк. “Не секрет, що серед українських баптистів переважає російська мова у богослужбовому вжитку. ... Сьогодні реальність така, що у Києві немає жодної україномовної церкви ЄХБ: ні, вони не ворожі до неї (української мови — П.П.), подекуди звучить українська пісня і, навіть, проповідь якогось заїжджого або переселеного із Західної України проповідника. ... Існує інерція, бо “під руками” лежить готовий (російський — П.П.) продукт, а український потрібно творити”¹⁴⁵.

Водночас можна тільки вітати заклик, хоча й далеко запізнілий, голови ВСЦ ЄХБ Валерія Антонюка, який у дискусії служителів щодо мови зазначив: “Брати, хотів би всіх служителів церков закликати до того, аби після 25 років свободи і двох воєн ми, все ж таки, почали нарешті володіти українською і проповідувати українською. Пробачте, але якщо нема мови — не буде країни. Дивно, що багато хто вивчив і англійську, й інші мови, але так і не спромігся у своїй країні вивчити українську. Вважаю, що це все ще відлуння минулої потужної пропаганди ССРСР. Пора вибиратися з цього. Розмовляйте і проповідуйте якою хочете — після того, як можете це робити державною”¹⁴⁶. На жаль, ці слова залишаються допоки непочутими — російська й надалі продовжує домінувати у баптистських громадах, а значить справа русифікації України триває.

Подібну баптистам позицію щодо євразійства займають в Україні і Адвентисти сьомого дня. Євразійську спільноту АСД пострадянського простору очолює нині недавній керівник українських адвентистів Володимир Крупський. Діючий в Бучі на базі на початках утвореного церквою АСД Українського гуманітарного інституту навчальний заклад нині постає також як спільнота євразійської орієнтації.

А ось впровадження української в громадах українських п’ятидесятників стало вже нормою. Українські п’ятидесятники відкрито доводять свою проукраїнську громадянську позицію, культивують українськість своїх громад, на ділі позиціонують себе патріотами України. Причина проста — вони не є членами будь-яких під орудою Москви євразійських союзів, асоціацій чи місій: вільні від московсько-євразійських ідеологічних впливів, українські п’ятидесятники дедалі повніше стають українськими по духу. Чимала заслуга в цьому належить чинному президенту Всеукраїнського Союзу Церков християн віри

¹⁴⁵ Романюк М. Українські баптисти і мовне питання // Scripta - блог Миколи Романюка. - Листопад 9, 2016: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rmikola.com/pohlyad/ukrayinski-baptysty-i-movne-pytannya.html>

¹⁴⁶ Цит. за: Романюк М. Українські баптисти і мовне питання // Scripta - блог Миколи Романюка. - Листопад 9, 2016: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rmikola.com/pohlyad/ukrayinski-baptysty-i-movne-pytannya.html>

євангельської-п'ятидесятників Михайлу Паночку. В його київському офісі можна прочитати десь віднайдену ним слушну повчальну думку К.Маркса: «Якщо людина не знає мови народу, на землі якого проживає, то вона є або гостем, або найманцем, або ж окупантом». Завдяки пастору ця засторога присутня в багатьох публікаціях.

Добре слово слід сказати і про Українську Лютеранську церкву (УЛЦ). Ця протестантська конфесія робить все можливе для того, щоб бути українською не лише за назвою. Примітно, що українські лютерани є на сьогодні єдиними, хто з усіх існуючих традиційних протестантських конфесій в Україні виношує ще з початку 90-х років м.ст. ідею стати національною церквою українського народу. Українськість УЛЦ виявляється насамперед в її чіткій проукраїнській позиції. Оцінки українських лютеран різко дисонують з позицією не лише інших протестантів в Україні, а й передовсім лютеран німецької і шведської традиції, бо ті зазвичай тримаються нейтралітету стосовно політики й української національної ідеї¹⁴⁷. Прикметно, що українські лютерани користаються в богослужінні Українським Східним обрядом.

Згідно з уявленнями сучасного протестантизму, глобалізація, розбудова “світу без кордонів”, а відтак і руйнація національних, культурних, релігійних відмінностей, розглядаються ними, до певної міри, як позитив, оскільки у такий спосіб відбувається нібито наближення есхатологічних часів¹⁴⁸. Ставка ж на національне нібито тільки гальмує це наближення, а відтак суперечить духу Євангелії. Українські баптисти повчають: “Церква закликає людей до спорідненості у Христі ... Добрій Новині чужий егоцентричний (етнокультурний — П.П.) погляд людини на світ”, а тому вкрай неприпустимо “оцінювати явища навколишнього світу крізь призму традицій і норм своєї етнічної групи”. І далі: “Необхідно провести чітку грань між проповіддю Євангелія і проголошенням цінностей своєї культури”¹⁴⁹.

Не випадково ідея зразка “русского мира” вже на початку 90-х років м.ст. складала осереддя низки конфесій пострадянського протестантизму — в його теології, в системі цінностей, у способі життя, в соціальній позиції. Але оскільки першоосною Кирило-Путінського “русского мира” оголошувалося Російське православ'я, то він був для протестантів неприйнятним — чужим, навіть ворожим¹⁵⁰. Саме тому альтернативу останньому деякі протестантські спільноти України віднайшли в

¹⁴⁷ Любашенко В. Феномен українського лютеранства // Людина і світ. - 2001. - № 7. – С. 39.

¹⁴⁸ Антонюк В. Як ставитися до біометричних паспортів? // Євангельська нива. - № 4/2012.: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://ecbua.info/images/stories/en/EN4_12.PDF - С. 29.

¹⁴⁹ Там само.

¹⁵⁰ “Русский мир” глазами протестантов // Слово для тебя: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.word4you.ru/publications/10779/>

євразійстві. Відтак маємо ту ж кирило-путінівську ідею, але висловлену іншими словами.

Незважаючи на те, що євангельський протестантизм у СРСР зазнавав серйозних утисків, його розвал, як це не видається парадоксальним, більшість протестантів сприйняли, як трагедію. Тому після розпаду Радянського Союзу саме протестанти виявились першими, хто подався створювати свої наднаціональні структури з тим, щоб хоч у такий спосіб продовжити для себе існування відносин у “радянському форматі”¹⁵¹. Так, паралельно з утворенням на пострадянських теренах незалежних країн “зі своїми кордонами, митницями, законами, валютами, для того щоб підтримувати духовне спілкування євангельських християн-баптистів”, у 1991 р. створюється “Євро-Азіатська федерація союзів євангельських християн-баптистів”, яку один з її лідерів — В.Нестерук, президент ЄАФ з 2008 р. — навіть порівняв із “Радянським Союзом”, що існує на рівні пострадянського баптистського братства¹⁵².

Євразійську ідеологію Кремль підкинув українським протестантам із далекоглядною метою. Російськомовність, радянська ментальність, широка розгалуженість організаційних зв’язків, чітка ієрархічна структура і, як наслідок, вплив керівних органів на підпорядковані інституції, рядові громади, віруючих — все це перетворює протестантів в Україні на потенційних популяризаторів євразійства, а в такий спосіб і пропагандистів ідей розбудови нового “совка”, який наново б “сплотіла Велика Русь”.

Подібні тенденції вкрай небезпечні особливо сьогодні, коли, як зауважує В.Горбулін, “після провалу плану силового встановлення “Новоросії”, Росія буде працювати над “самоліквідацією України як держави”¹⁵³. І якщо протестанти нашої країни найближчим часом не зміняться — не стануть в Україні діяти на її користь, не стануть поважати її державну незалежність, не стануть на захист української мови, не стануть утверджувати українськість своїх громад, зрештою, не стануть патріотами України, вони й надалі будуть допомагати Кремлю нищити Україну.

¹⁵¹ “Форум 20” подвёл итоги двадцатилетия активной евангельской миссии после распада СССР // Ассоциация “Духовное Возрождение”: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: http://asr-rm.org/?page_id=1277&paged=14

¹⁵² “Русский мир” глазами протестантов // Слово для тебя: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://www.word4you.ru/publications/10779/>

¹⁵³ Після провалу проекту “Новоросія” Кремль визначив нову мету, - Горбулін // Експрес — онлайн. - 11.03.2017: [Електрон. ресурс]. — Режим доступу: <http://expres.ua/news/2017/03/11/232219-provalu-proektu-novorosiya-kreml-vyznachyv-novu-metu-gorbulin>